

21. Серія : Історія : Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця, 2013. 304 с. С. 154–158.
6. Войнаровський А., Жмуд Н. Нелегальні протестантські деномінації на Вінниччині у 1945–1952 рр. (за матеріалами обласної ради по справах релігійних культів). Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць. Вінниця, 2024. Вип. 50. С. 94-103. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-50-94-103>
7. Державний архів Вінницької області . Ф. 136. Оп. 13. Спр.105. 282 арк.

Катерина Блащук

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У ВІННИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ

Анотація. У статті висвітлено діяльність уповноваженого Ради у справах Російської православної церкви по Вінницькій області Л. С. Франчука у перші повоєнні роки. Розглянуто процес реєстрації релігійних громад, становище духовенства та ставлення місцевої влади до церковного життя. Показано, що радянська влада, декларуючи лояльність до Церкви, насправді здійснювала посилений контроль і поступове обмеження релігійної свободи.

Ключові слова: Вінниччина, Рада у справах РПЦ, Л.С. Франчук, церковна політика, радянська влада, релігійне життя, повоєнний період.

Kateryna Blashchuk

STATE POLICY REGARDING THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH IN THE VINNYTSK REGION IN THE FIRST POST-WAR YEARS

Abstract. The article examines the activities of L. S. Franchuk, Commissioner of the Council for the Affairs of the Russian Orthodox Church in the Vinnytsia region during the first postwar years. It analyzes the registration of religious communities, the condition of the clergy, and the attitude of local authorities toward church life. The study shows that, despite its declared loyalty, the Soviet government maintained strict control and gradually restricted religious freedom.

Keywords: Vinnytsia region, Council for the Affairs of the ROC, L. S. Franchuk, church policy, Soviet power, religious life, postwar period.

Українське релігієзнавство, яке утверджувалося у пошуку основоположних принципів і зверталось до реальних сторін релігії, досліджувало прояви церковної політики по відношенню до РПЦ у перші повоєнні роки. Саме такою ілюстрацією організації релігійного життя і діяльності релігійної церкви на Вінниччині є діяльність уповноваженого Ради у справах РПЦ Л. С. Франчука.

Основою нашого дослідження стали матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). У використаних справах зібрано різнопланові документи, що охоплюють низку аспектів релігійного життя, однак їх об'єднує спільна фігура – уповноважений Ради у справах РПЦ по Вінницькій області Л. Франчук. Він обіймав цю посаду у 1944–1945 рр.

У хронологічному контексті цей період позначений як етап післявоєнної відбудови, що водночас супроводжувався посиленням державного контролю над релігійними інституціями. Варто нагадати, що 20 березня 1944 року місто Вінниця було звільнено від нацистської окупації, і вже з перших місяців після цього почалася активна реалізація радянської політики щодо Церкви.

У згаданій справі особливе місце посідає статистичний матеріал, що стосується кількості діючих церков, будинків молитви, монастирів, а також церковних приміщень Російської православної церкви у Вінницькій області. Найбільш повні дані подано у документі під назвою «Про церкви, будинки молитви та монастирі, а також церковні приміщення Російської православної церкви у Вінницькій області за жовтень 1944 р.».

З метою простеження динаміки доцільно залучити аналогічну інформацію за липень 1944 р. для порівняння, що дозволить краще зрозуміти масштаби змін та особливості реалізації державної політики у сфері релігії на регіональному рівні. У цей період спостерігалася тенденція до зростання кількості зареєстрованих релігійних громад. Однак така динаміка не обов'язково свідчила про лібералізацію державної політики щодо Церкви. Навпаки, у більшості випадків реєстрація ставала інструментом контролю, що дозволяв органам влади легітимізувати присутність релігійної громади лише з метою подальшого втручання в її діяльність або підготовки до поступового обмеження чи ліквідації.

Зіставлення статистичних даних за липень та жовтень 1944 року свідчить про помітне зростання кількості патріарших церков у більшості адміністративних районів Вінницької області [1, арк. 15]. Зокрема, у Барському районі їх кількість зросла з 16 до 30; у Бершадському – з 19 до 25; у Жмеринському – з 16 до 21; у Козятинському – з 11 до 12; у Немирівському – з 13 до 16; у Тиврівському – з 22 до 27; у Тульчинському – з 27 до 28; у Могилів-Подільському – з 27 до 29; у Літинському – з 22 до 26; у Крижопільському – з 23 до 26; у Тростянецькому районі – з 10 до 15. Ця тенденція демонструє загальне зростання кількості церковних осередків у другій половині 1944 року [2, арк. 28].

В інформаційному звіті уповноваженого Ради у справах РПЦ по Вінницькій області за V квартал 1944 року зазначалося, що в області функціонувало 839 діючих церковних громад. Із них 724 були офіційно зареєстровані в апараті уповноваженого, тоді як 115 залишалися поза межами реєстрації, хоча щодо них уже подавалися відповідні матеріали. Водночас наголошувалося, що термін подачі заяв на реєстрацію вже сплинув. Загальна кількість священнослужителів становила 405 осіб, із яких зареєстровано було лише 198. У звіті за III квартал зазначалося, що нових заяв про відкриття церковних громад не надходило, що пояснювалося тим, що майже в кожному населеному пункті області вже функціонував храм або будинок молитви.

На думку уповноваженого Ради у справах РПЦ по Вінницькій області Л. С. Франчука, однією з головних причин повільного темпу реєстрації церковних громад у 1944 р. була відсутність належного оформлення заяв. Частина громад узагалі не подавала документи, що, за словами священнослужителів, пояснювалося небажанням мешканців брати участь у процедурі підписання заяв. Мали місце випадки, коли заяви підписувалися особами, які не досягли повноліття, або ж одна особа підписувала документи від імені кількох інших (найчастіше – «неграмотних»).

Зокрема, у селі Шелудьки Немирівського району через подібне порушення документи на реєстрацію громади було повернуто, а саму громаду не зареєстровано [3, арк. 4].

Фіксувалися й випадки подання документів на реєстрацію громади, яка фактично не існувала – тобто без храму, молитовного будинку і без сформованої релігійної спільноти. У таких ситуаціях уповноважений пропонував вірянам приєднатися до найближчого зареєстрованого приходу, який міг би їх обслуговувати [4, арк. 53].

Ще одним чинником затримки в реєстрації, як зазначав Франчук, була обмежена присутність єпископа на території області. Єпископ обслуговував одночасно кілька областей, що значно ускладнювало належне організаційне оформлення громад. Відтак завершення реєстрації всіх парафій до 1 січня 1945 р., як це вимагала центральна Рада у справах РПЦ, виявилось нереалістичним.

Окрему проблему становила невідповідність між кількістю зареєстрованих парафій і числом священнослужителів. Через дефіцит кліру єпископ змушений був призначати одного священника на 2–3 парафії, що навіть у тодішніх умовах вважалося небажаним, проте розглядалося як вимушений захід.

Уповноважений Франчук вказував на доцільність об'єднання малих і слабких громад, які не могли матеріально утримувати церковний клір. У звітах наводилися приклади відповідних звернень від самих священників. Так, священник Яновський із села П'ятничани Вінницького району повідомляв, що до храму приходить дуже обмежене число парафіян, переважно людей похилого віку, а їхні пожертви настільки незначні, що він не має змоги сплатити навіть

встановлений податок. Священник Жуковський, який обслуговував одразу чотири парафії (села Черлінків, Бохоники, Комарів та Юрківці), також скаржився на надмірне навантаження. Аналогічну позицію висловлював і благочинний Монастирищенського району Воронін, який зазначав, що в містечку Монастирище функціонувало три дрібні парафії, які варто було б об'єднати в одну – із забезпеченням одного священника замість трьох [5, арк. 72].

Уповноважений Ради у справах Російської православної церкви при Вінницькому облвиконкомі Л. С. Франчук у своїх звітах фіксував факти пред'явлення священнослужителями низки вимог, що суперечили чинному законодавству. Так, священник Юшкевич із Джулинського району наполягав на тому, щоб колгосп надавав йому коней для поїздок у приватних або церковних справах. Священник Поповський із Тульчинського району у своїй заяві вимагав забезпечення його гужовим транспортом для обслуговування чотирьох парафій. А настоятель храму в селі Стара Горячківка Крижопільського району заявляв претензії на посіви зернових, аргументуючи тим, що вони були засіяні ще в період румунської окупації й призначалися для потреб храму [6, арк. 91].

На всі подібні звернення уповноваженим надавалися офіційні роз'яснення щодо їхньої юридичної необґрунтованості. Частина священнослужителів із цими роз'ясненнями погоджувалася.

Попри декларативну демонстрацію «турботи» з боку радянської влади щодо релігійних громад, значна частина скарг стосувалася порушень з боку місцевих органів влади. Особливо це стосувалося незаконного виселення громад із церковних будівель або їх захоплення. В окремих випадках фіксувалися прояви відвертого блюзнірства. Зокрема, в селі Бірків Літинського району голова сільської ради разом із секретарем увійшли до храму з вигуками, що принижували вірян, зірвали катапетасму, зайшли до вівтаря, де закурили й почали свистіти, а згодом винесли частину церковного начиння до приміщення сільради. Справа була терміново передана до прокуратури для вжиття заходів. Проте, коли прокурор порушив питання про арешт винних, районне керівництво стало на їхній захист, що фактично унеможливило покарання винних.

У звітах уповноваженого підкреслювалося, що подібне зневажливе ставлення до священнослужителів та вірян зберігалося в багатьох голів сільських рад, зокрема в Оратівському, Погребищенському та Калинівському районах. Це ускладнювало реалізацію державної політики щодо релігійної сфери навіть у межах дозволеної діяльності.

Разом із тим у своїх проповідях священники зазвичай висловлювали підтримку радянській владі, закликали вірян до виконання державних завдань, до захисту Батьківщини, зокрема в контексті Другої світової війни. Однак, як наголошував Франчук, здійснення систематичного контролю за «патріотичною роботою»

священнослужителів було складним і обмеженим унаслідок відсутності відповідних механізмів перевірки.

Уповноважений Ради у справах РПЦ по Вінницькій області Л. С. Франчук упродовж 1944–1945 рр. займався не лише питаннями обліку та реєстрації церков, а й реагував на численні скарги релігійних громад, зокрема щодо податкового навантаження на духовенство. Найбільш поширеними були звернення священнослужителів із сільської місцевості, які нарікали на обов'язок сплачувати податки не лише грошима, а й натуральними продуктами – зокрема м'ясом, яйцями тощо.

Разом з тим у звітних документах зафіксовано, що випадків умисного приховування доходів з боку священників не спостерігалось, що пояснюється, серед іншого, складністю обліку таких доходів у специфічних умовах воєнного та повоєнного часу. Також у матеріалах містяться згадки про окремі випадки спроб матеріального впливу на уповноваженого з боку представників релігійних громад, зокрема інших конфесій. Подібні епізоди стосувалися переважно римо-католицьких та юдейських громад, однак у документах відсутні ознаки системності таких практик.

Упродовж III кварталу 1944 року від духовенства та вірян Російської православної церкви на території Вінницької області на потреби, пов'язані з військовими діями, було зібрано коштів на суму 251,5 тис. рублів. Збір здійснювався на підтримку поранених червоноармійців, для формування танкової колони, а також на допомогу дітям-сиротам військовослужбовців. Крім того, на забезпечення госпіталів було зібрано продуктів харчування на суму понад 340 тис. рублів.

Напередодні свята Пасхи, що відзначалося 16 квітня 1944 року, було організовано чергову кампанію збору коштів на так звані «патріотичні цілі». Зокрема, на побудову танкової колони імені Дмитра Донського було зібрано майже 200 тис. рублів. Окрім цього, до Фонду оборони СРСР було передано 76 тис. рублів; на подарунки для армії – 11,5 тис. рублів; на допомогу пораненим у госпіталях – 63,9 тис. рублів; на підтримку інвалідів війни – 1 600 рублів; на допомогу дітям та дитячим закладам – 2,5 тис. рублів; на допомогу сім'ям військовослужбовців – 2,6 тис. рублів [6, арк. 91].

Також здійснювалися додаткові збори коштів і матеріальних ресурсів на інші потреби, які в офіційній документації позначалися як «патріотичні цілі». Зібрані ресурси свідчать про активну участь релігійних громад у підтримці армії та військових зусиль держави, що, у свою чергу, використовувалося владою як елемент легітимації її політики щодо контрольованої лояльності Церкви.

Дещо пізніше, у вересні 1946 р., вищим політичним керівництвом республіки було влаштовано своєрідний показовий процес над рядом представників установ і організацій Вінницької області. Як зазначалося у спеціально прийнятій з цього приводу постанові ЦК КП(б)У, протягом тривалого часу мали місце

систематичні звернення до релігійних організацій та духовенства з проханнями про надання фінансової допомоги на витрати, пов'язані з діяльністю цих установ і організацій. Подавалися вони, як правило, у письмовій формі й «мали характер принизливого жебракування», що «компрометувало гідність представників радянської влади й завдавало шкоди радянській державі» та супроводжувалося в ряді випадків відвертими зловживаннями.

ЦК КП(б)У вказав бюро Вінницького обкому партії, його першому секретареві М. Стахурському та голові обласної ради депутатів трудящих тов. Бурченку на безвідповідальне ставлення до рішення ЦК КП(б)У від 17 червня 1946 р., зобов'язав обком і обласну раду негайно вжити заходів до виконання постанов та притягнути до кримінальної відповідальності осіб, що припустилися зловживань при отриманні і використанні коштів від церковних організацій і духовенства.

Під час додаткової перевірки, проведеної прокуратурою області, з'ясувалося, що протягом 1945–1946 рр. на різні благодійні цілі від єпархіального управління було отримано 757 355 крб. Безпосереднім ініціатором звернень виступав секретар Вінницького міськкому партії М. Аксьонов, згодом звільнений з посади [7, арк. 15]. Незаконне і безконтрольне отримання коштів сприяло утворенню «чорних кас», з яких значні суми витрачалися на придбання автомобілів, меблів та інші потреби міськкому партії.

У прийнятій постанові бюро Вінницького обкому КП(б)У від 16 листопада 1946 р. «Про незаконне отримання коштів в управлінні єпископа керівниками організацій і установ м. Вінниці й зловживання у цій справі» наголошувалося, що керівники організацій «стали на шлях вихвалання та догоджання єпископу, втратили свою гідність і тим самим дискредитували місцеві партійні і радянські органи».

За неправильне реагування на факти незаконного отримання коштів уповноваженому РСРП по Вінницькій області Л. Франчуку оголошено догану, а обласній прокуратурі доручено негайно завершити розслідування справи і винних притягнути до відповідальності. Ухвалено також довести до відома ЦК КП(б)У про практику незаконних поборів працівниками міськкому партії та керівниками інших організацій, широко культивовану колишнім секретарем Вінницького міськкому КП(б)У М. Аксьоновим. Як політично правильними, що не вимагали повторного розгляду, були кваліфіковані ЦК КП(б)У висновки Вінницького обкому партії щодо незаконного отримання коштів працівниками партійних органів і радянських установ у церковних організаціях області.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ЦДАВО України – Ф-4648. оп. 3, спр. 4. – Арк. 15.
2. ЦДАВО України – Ф-4648. оп. 3, спр. 4. – Арк. 28.
3. ЦДАВО України – Ф-4648. оп. 3, спр. 7. – Арк. 4-5.
4. ЦДАВО України – Ф-4648. оп. 3, спр. 7. – Арк. 53.

5. ЦДАВО України – Ф-4648. оп. 1, спр. 446. – Арк. 71-75.
6. ЦДАВО України – Ф-4648. оп. 1, спр. 434. – Арк. 91.
7. ЦДАВО України – Ф-4648. оп. 3, спр. 4. – Арк. 15.

Дмитро Каліберда

ЦЕРКВА ЯК ОСЕРЕДОК СОЦІАЛЬНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ У СІЛЬСЬКИХ ГРОМАДАХ ВІННИЧНИНИ В 1950-1960-Х РР.

Анотація. Проаналізовано роль Церкви як важливого осередку соціальної стабільності та альтернативної солідарності в сільських громадах Вінниччини протягом 1950–1960-х рр. у контексті радянської релігійно-церковної політики. Досліджено еволюцію радянської антирелігійної політики (від фаворитизації РПЦ до хрущовських гонінь і адміністративної ліквідації інфраструктури) та механізми опору вірян, які, апелюючи до законності, зберегли функціональність громад як простору традиційної ідентичності та моральної підтримки.

Ключові слова: антирелігійна політика, Вінниччина, опір, РПЦ, сільські громади, соціальна стабільність, Церква.

Dmytro Kaliberda

THE CHURCH AS A CENTER OF SOCIAL STABILITY IN RURAL COMMUNITIES OF VINNYCHYNA IN THE 1950-1960S.

Abstract. The role of the Church as an important center of social stability and alternative solidarity in rural communities of Vinnytsia region during the 1950s-1960s in the context of Soviet religious and church policy is analyzed. The evolution of Soviet anti-religious policy (from favoritism of the Russian Orthodox Church to Khrushchev's persecution and administrative liquidation of infrastructure) and the mechanisms of resistance of believers who, appealing to legality, preserved the functionality of communities as a space of traditional identity and moral support are investigated.

Keywords: anti-religious policy, Vinnytsia region, resistance, Russian Orthodox Church, rural communities, social stability, Church.

Політика комуністичної партії та радянської держави щодо релігії та церкви в УРСР протягом 1940–1960-х рр. пройшла три головні фази розвитку, що формували вкрай складний контекст для існування релігійних інституцій.

Перша фаза, що розпочалася під час Другої світової війни, характеризувалася послабленням антирелігійного тиску та фаворитизацією Руської Православної Церкви (РПЦ). Влада відновила патріарший центр та управлінські структури РПЦ,